

KERKÜK VE MUSUL'UN TARİHİ COĞRAFYASI*

Prof. Dr. REMZİ KILIÇ**

ÖZ: Ortadoğu sahasının önemli bir bölgesi olan Irak coğrafyası içerisinde bulunan Kerkük ve Musul vilayeti yüzyıllar boyunca Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Türkmen vilayeti olan ve Türkler ile meskûn bulunan bu bölgede Türkler, bin yıldan fazla bir zaman, başarılı bir yönetim ve huzur içerisinde bir idare ortaya koymuşlardı. Musul adı, şehri, tarihî coğrafyası ve Osmanlı Devleti idaresinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Musul Vilayeti, Musul'a bağlı başta Kerkük olmak üzere sancaklar, kazalar ve nâhiyeler hakkında bilgi verilecektir.

Ayrıca, Osmanlı Devleti'ne bağlı iken; Musul, Kerkük, Sincar ve Süleymaniye sancakları ve buralara bağlı kazaların tarihî coğrafyaları, arazi özellikleri, idarî yapısı da önem arz etmektedir. Osmanlılar yönettikleri toplumlari, Müslüman- Gayrimüslim olarak sadece iki gurupta tasnif etmiştir. Günümüzde Batılılar ise, dünyanın birçok bölgesinde halkları etnik çerçevede onlarca, bazen yüzlerce guruba ayırmaktadırlar. Böylece toplumlari iç çekişmeye, ayrılığa, hatta savaşılar kadar sürükleyebilmektedirler.

Kerkük-Musul bölgesi Türk tarihi bakımından oldukça kıymetli bir yere sahiptir. Özellikle İslamiyet'i kabulden sonra, Türklerin Anadolu'yu vatan yapmaları sırasında Musul-Kerkük bölgesi önemli bir merkez idi. Türklerin Türkistan'dan batıya doğru yönelmeleri sırasında, Selçuklular Anadolu'yu Türk ülkesi yaparken, yol üzerindeki Musul-Kerkük bölgesi de bir Türk yurdu haline gelmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra, Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçinceye kadar Kerkük ve Musul bölgesinde; Irak Selçuklulari, Zengîler, Erbil Atabeyliđi, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler gibi birçok Türk devleti hüküm sürmüştür. Yavuz Sultan Selim tarafından 1517 yılında Osmanlı Devleti hâkimiyetine geçen Musul ve havâlisinde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında (1520-1566), Türk hâkimiyeti daha da güçlendirilmiştir. Osmanlı Devleti idaresindeki Musul Vilayeti; doğuda İran,

* Bu araştırma 38. ICANAS Sempozyumu 9-15 Eylül 2007'de Ankara'da sunulmuş olup, bazı ilaveler yapılarak yeniden gözden geçirilmiştir.

** Niğde Üni. Eğt. Fak. kilicremzi@gmail.com

kuzeyde Diyarbakır, güneyde Bağdat, batıda Şam, kuzeybatıda ise Halep vilayetleri ve Zür Sancağı ile çevrelenmişti.

Kerkük ve Musul bölgesi, son derece ılıman bir iklime sahiptir. Çok çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ve hayvancılık için de uygun bir sahadır. Bölgede; Dicle, Huser, Hebzel, Zap ve Gazer gibi akarsular bulunmakta, bu da ekonomik hayata önemli katkılar sağlamaktadır. Ayrıca, petrol başta olmak üzere yeraltı kaynakları bakımından da oldukça zengin bir bölgedir. Kerkük ve Musul özellikleri itibari ile tarihî coğrafya bakımından incelenerek, şehir, nüfus ve idari yapı, Türk tarihi bakımından önem arz eden eserler belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kerkük, Musul, Türk eseri, Osmanlı yönetimi

The Historical Geography of Kerkük and Musul

ABSTRACT: Kerkuk and Musul which are in the Iraq geography that is an important region of Middle East, were under the reign of Turks for centuries. Turks performed a successful and peaceful administration in this region which is a Turkmen city and in which Turks settled. Information about administration the name “Musul”, the city, the historical geography, Musul under of the Ottoman State in the second half of 19th century and sanjaks, especially Kerkük, countries and boroughs of Musul will be given.

Musul, Kerkük, Sincar and Süleymaniye Sanjaks, and the historical geographies, land features and administrative structures of their countries are also important. Ottomans classified the communities they administered only as Muslims and non-Muslims. Where as today westerners divide communities into tens, sometimes hundreds of ethnic groups in many regions of the world. Thus They manage to drag them in to interiors quarrels, even wars.

Musul, Kerkük region has a rather valuable place in terms of Turkish history. This region was an important base during the period when Turks made Anatolia homeland, especially after the acceptance of Islam. In the course of Turks' inclination towards the west, Musul and Kerkük region, which was on the way, also became a Turkish homeland while the Seljuks made Anatolia a Turkish homeland.

After the Great Seljuk State, many Turkish states such as Iraq, Seljuks, Zengis, Erbil Atabeylik, Karakoyunlus and Akkoyunlus and Safevis reigned in Musul region until the region was under the rule of Ottoman State. The Turkish domination was made stronger during the reign of Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) in Musul and its periferies, which was had been ruled under Ottoman State by Yavuz Sultan Selim in 1517.

Musul under the rule of Ottoman State was surrounded with Iran in the east, Diyarbakır in the north, Bagdat in the South, Damascus in the west, and Halep and Zür Sanjak in the north-west.

Kerkuk and Musul region have a rather warm climate. It is a suitable land for many different agricultural products to be produced and for

stockbreeding. Many rivers such as Dicle, Huser, Hebzel, Zap and Gazer exist in the region, and this provides the economical life with many contributions. Besides, it is quite a rich region in terms of underground sources, especially petroleum.

Kerkük and Musul will be searched in terms of their features from the historical geographical point of view; the city, population and administrative structure and works that are important from the Turkish historical point of view will be stated.

Key Words: Musul, Kerkük, Turkish work, Ottoman administration.

Giriş

İlkçağ döneminde Mezopotamya'da kurulmuş olan Asur ve Babil gibi iki önemli uygarlığı bağrında barındıran Kerkük ve Musul şehirleri olmuştur. Kerkük şehri İlkçağda Asurlular tarafından kurulmuş olup Musul şehri ise, Asurluların dinî merkezi konumunda idi. İlkçağdan itibaren önemini koruyan Kerkük ve Musul bölgesi, Ortaçağda ise, İslam Uygarlığı'nın yine stratejik öneme sahip bir sahası olma özelliğini korumuştur.

Türklerin Emevîler'den sonra Abbasîler zamanında, git gide devlet içerisinde etkilerinin artması ile Kerkük ve Musul üzerindeki hâkimiyetleri de artmıştır. Böylece Abbasîler devrinde Türkler, Kerkük ve Musul'u birer Türk merkezi haline getirmişlerdi. Büyük Selçuklular zamanında, artık Kerkük ve Musul'un yanı sıra Bağdat bile Türklerin en ziyade yaşadığı ve Türk Dili'nin en yaygın konuşulduğu şehirlerden biri olmuştu. Özellikle XVI. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren XX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar Kerkük ve Musul bölgesi başta olmak üzere, bütün Irak toprakları Osmanlı devletinin yönetimi ve hâkimiyeti altında kalmıştır.

Musul Şehri ve Tarihi Coğrafyası

Musul, İslam beldelerinden büyük ve meşhur bir şehirdir. Bütün beldelere buradan ulaşılır. Irak'ın kapısı ve Horasan'ın anahtarıdır. Azerbaycan'a ulaşım buradan sağlanırdı. Cezire ve Irak topraklarını biri birine bağladığı için "el-Mevsilu" ulaşılan yer (Hamavi 1968: C. V 223) denilmiştir. Yine; El-Mevsilu: yolların birleştiği yer, kavşak, geçiş yeri, kavuşma yeri, ulaşma yeri gibi, anlamlara gelmektedir. Bundan dolayı ki, Musul birçok önemli şehirlerin ve ticaret yollarının kavşak noktası olan bir şehirdir, denilmiştir.

Musul; el-Cezire'de eski Diyar-ı Rebia'nın merkezi olup, Dicle nehrinin batı sahilinde eski Ninova'nın karşısında bir yerdir. Şehre bir rivayete göre, önceleri "Havlan" deniliyordu. İranlılar bir aralık "Buz-Ardaşir" demişlerdir. Musul milâdi II. yüzyılın başından itibaren Asur bölgesinin merkezi olarak Ninova'nın yerini almıştır (İA 1979: C. VIII

738-9). Musul, İslam beldelerinin asıl şehirlerinden, büyük ve meşhur bir yerdir. Bina ve yolları geniş olup, Dicle nehrinin batı yanında derin hendekler ve sur ile çevrilidir (Kazvini 1969: 461).

Hız. Ömer zamanında 641 yılında, Araplar Dicle nehrini geçerek, Musul şehrini teslim almışlardır. Emevî halifesi II. Mervan (744-749), Musul şehrini genişletmiş, idaresini teşkilatlandırmış, yeni sokaklar açarak, surlar inşa edip, Dicle nehri üzerinde bir kayık köprü yaptırmıştır. Musul'un El-Cezire eyaletine merkez olması da Emevî halifesi II. Mervan zamanında gerçekleşmiştir (İA 1979: C. VIII 739).

Musul şehri, el-Cezire bölgesinin kuzeydoğu kenarında ve Dicle nehrinin sağ (batı) kıyısında ve Ninova şehri harabesinin karşısında olup, Bağdat'ın 332 km. kuzeybatısında 36–35 dakika kuzey paraleli ile 40–43 dakika doğu meridyenleri arasında vilayet merkezi bir şehirdir. Pek çok camii, mescit, okul, eski bir sur ve üç büyük askerî kışlası mevcuttur, denilmektedir.

Musul kelimesi, Arapça bir isim olup, şehir Araplara geçmeden önce de var olan küçük bir kasaba idi. Emevîler (661-750) devrinde gelişmeye başlayan Musul şehri, Şam, Mısır, Horasan, Bağdat ve Basra kervanlarının kavuşma noktalarında bulunduğundan bu isimle adlandırılmıştır (Sami 1889: C. VI 4480). Hamdaniler 905'den itibaren Abbasî halifelerinin valileri olarak, 930 yılından sonra da, müstakil olarak Musul'da hüküm sürmüşlerdir. 996 yılından itibaren Akıloğulları 1090'a kadar yaklaşık yüzyıl, Musul'da hâkimiyet sürmüşlerdir. Bundan sonra Musul ve havalisi, Sultan Melikşah zamanında Büyük Selçuklu Devleti topraklarına katılmıştır. Miladî 1072-1092 yılları arasında hüküm süren Selçuklu Sultanı Melikşah, Musul'u Bağdat'a rekabet edecek şekilde baştan başa yeniden imar ettirmişti. Birçok Medrese ve camiler tesis edilmiştir. Musul, Hülagu'nun yardımı ile Atabeğler'e 1244 yılında yeniden başkent olmuştur (Ali Cevad 1895: C. III 798).

Kerkük ve Musul'da Selçuklu hâkimiyetine son veren Atabeğ İmaded-din Zengî, 1127'de Musul'u alarak, devletine başkent yaptı ve şehre muhteşem binalar yaptırdı. Musul surlarını tahkim ettirerek etrafını imar eyledi. 1244 yılında Moğol Hanı Hülagu'dan ona yardım edilmek sureti ile kurtarılan şehir, 1261'de yine Moğollar tarafından yağma edilmiştir (İA 1979: C. VIII 740).

Akkoyunlular, XVI. yüzyılın başlarına kadar Musul'da hüküm sürmüşlerdir. XVI. yüzyılın başında, Şah İsmail (1500-1524), Akkoyunlular'dan Musul'u almışsa da, 1514'de Çaldıran zaferinden sonra, Yavuz Sultan Selim 1517'de, Musul ve havalisini de Osmanlı hâkimiyetine katmıştı. Musul'da 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat Seferi ile Osmanlı hâkimiyeti kesinleşmiştir. Daha önce Diyarbakır

Eyaleti'ne bağlı olan Musul, Bağdat Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi yapılmıştır (İA 1979: C. VIII 741-2). Musul şehri, XVI. Yüzyıldan itibaren, Osmanlı Devleti yönetiminde de önemini koruyarak ya eyalet, ya da vilayet merkezi olarak kalmaya devam etmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'de İrakeyn Seferi sırasında stratejik açıdan önemi artan Musul'da bu dönemde kuvvetli bir askeri istihkâm bulunuyordu. Musul bundan sonra bilhassa XVII. Yüzyılın ilk yarısından sonra Osmanlı- Safevî mücadelesine sahne olmuştur. Safevî hükümdarı Şah Abbas (1587-1631) Bağdat'ı 1624'de zapt edince Karçakay Han'ın kuvvetleriyle Kerkük ve Musul'u da Safevî hâkimiyetine almıştı. Ancak, Safevîlerin bu hâkimiyeti uzun sürmedi. Diyarbakır'dan Bağdat üzerine yürüyen Hafız Ahmet Paşa, Kerkük ve Musul'u tekrar kuşattı. Nihayet, Hüsrev Paşa 22 Ocak 1631 tarihinde Kerkük ve Musul'u Osmanlı yönetimine almayı başardı. IV. Murat, Bağdat Seferi sırasında 6 Kasım 1638'de Musul'a geldi. Bağdat Seferi sonrası 1048/Ocak 1639'da dönüş yolunda yine Musul'a uğramıştı (TDİA 2006: C. XXXI 363).

1595 yılında Osmanlı Devleti yönetiminde Musul Eyaleti; Musul sancağı, Bacvanlu, Tikrit, Eski Musul, Horen ve Bana livalarını içerisine almaktaydı. Musul Eyaleti sınırları içerisinde 224 zeamet ve tımar bulunmaktaydı. Osmanlı-Safevî hanedanları zamanında ortaya çıkan savaşlar sebebi ile Musul eyaletinin sınırları zaman zaman değişmiştir. Musul 1850 yılında eyaletten mutasarrıflığa tahvil edilerek Bağdat'a bağlanmış ise de 1878'de tekrar vilayet haline getirilmiştir.

Musul Vilayeti, Osmanlı ülkelerinin, Asya sahasının doğusunda, Dicle nehri havzasında, Cezire'nin kuzeydoğu kısmında; 39 derece ile 44 derece doğu meridyenleri ile 34 derece ile 37 derece kuzey paralelleri arasında, kuzeyde Van ve Diyarbakır vilayetleri, batıda Zûr Sancağı, güneyde Bağdat Vilayeti, doğuda İran hududu ile çevrilidir (Ali Cevad 1895: C. III 788; Sami 1898: C. VI 4481).

Bir başka tanımlama ise; Musul, Irak'ın kuzeyinde Musul Eyaleti'nin merkezi, Bağdat'tan 350 km. kuzeybatı'da, Dicle nehri üzerinde Mezopotamya'dan gelen kervan yollarının üzerinde mühim bir ticaret merkezi (Öngör 1959: 599), biçimindedir. Musul Vilayeti'nin kuzeyi ve doğusu dağlık bir sahadır. Dicle nehri üzerinde kalesi olan, etrafı hendek ve sur ile çevrili bulunan, Tahran ve Bağdat yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezidir (Ahmed Rifat 1882: C. VII 36; Şeref 1895: 195).

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, E. Reclus; Dicle nehri üzerinde bir geçit yeri olarak zikrettiği Musul şehrini, elli bin nüfuslu, Akdeniz kıyısından, Anadolu'dan ve Bağdat'a giden kervanların konak yeri olarak tarif etmektedir. Musul şehrinin Dicle nehrinin sağ kıyısında, düz damlı evlerin 10 km. muhitinde bir sur içinde yükseldiğini, ayrıca karşı kıyıya

doğru yan yana dubalanmış takriben 170 metre uzunluğunda bir kayık köprüsü ile geçildiğini söylemektedir. XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Musul'un şehir nüfusu altmış bir bin (61. 000), vilayet nüfusu da üç yüz elli bin (350. 000) olarak ifade edilmektedir.

1330/1912 tarihli Musul Salnamesi'ne göre; Sur içinde ve dışında otuz sekiz mahalle, 9126 hane, 3062 dükkân, bulunuyordu. Musul surlarının ise, on sekiz kule ve on iki kapılı olduğu kaydedilmiştir (İA 1979: C. VIII 743).

Musul Vilayeti'nin İdarî Yapısı:

Musul Vilayeti'ne bağlı sancak ve kazalar (Hikmet 1894: 237; Ali Cevad C. III 794-5):

Sancak Merkezi	Kaza Merkezleri
1. Musul:	Zibar, Dohuk, Zaho, Akra, Sincar, İmadiye
2. Süleymaniye:	Baziyan, Süleymaniye, Şehr-i bâzar, Gülanber, Merke
3. Şehr-i Zûr:	Kerkük, Erbil, Râniye, Ravendüz, Salahiye, Köy Sancak

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı idaresinde Musul Vilayeti; üç (3) sancak, on yedi (17) kaza, yirmi sekiz (28) nahiye ve iki bin üç yüz on dört (2314) köyden meydana gelmekteydi.

Bir başka kaynağa göre ise, Musul Vilayeti; Musul, Süleymaniye ve Kerkük olmak üzere üç sancağa ayrılmaktaydı (Şeref 1895: 195).

Sancak Merkezi:	Kaza Merkezleri
1. Musul:	Musul, İmadiye, Zaho, Akra, Zibar, Dohuk, Sincar
2. Şehr-i Zûr:	Kerkük, Ravendüz, Köy Sancak, Erbil, Salahiye, Râniye
3. Süleymaniye:	Süleymaniye, Gülanber, Baziyan, Şehr-i bâzar, Mamuretu'l-Hamid

Musul Vilayeti; üç (3) sancak, on sekiz (18) kaza, yirmi iki (22) nahiye ve üç bin otuz bir (3031) köyden meydana gelmekteydi. Görüldüğü gibi sancak sayısı aynı, fakat kaza, nahiye ve köy sayıları farklılıklar göstermektedir. XIX. Yüzyılın sonlarına doğru zaman zaman değişiklikler yapılsa da aşağı yukarı tarihçiler biri birine yakın veya benzer idarî taksimatlar vermektedirler.

1881-1882 tarihlerinde yazılan Ahmed Rifat'ın eserinden tarayarak ulaştığımız verilere göre; Musul Vilayeti'nin idarî bölünmesi Arap alfabesine göre şöyledir:

Sancak	Kaza	Nahiye	Sancak	Kaza	Nahiye
Kerkük	Erbil		Kerkük	Râniye	
		Altun Köprü		Ravendüz	
		Bâliyân			Ravendüz
		Beşîr			Zerdî
		Cebbârî		Ravendüz	Serçe
		Çinarâ			Seklâve
		Satu Kale			Seydekân
		Halkan			Şâver
		Hayzûb			Şivân
		Dekûk			Şeyhler
		Davuda			Şirvân
	Ravendüz	Devariyan		Salahiye	
		Derbend			Akû
		Derkele			Kalınanlı
		Devle			Karatepe
		Devleke			Karahasan
		Deyre			Köktepe
Musul		Ebu Süleyman		Köy Sancak	
		Almûb			Mir Mahmudî
		Bacvan			Mir Yusufî
		Bradost			Herûtiyân
		Pervârî	Süleymaniye		İsmail
		Benânî			Ağçalar
		But			Elân
	İmâdiye	Behtân		Bâziyan	
		Cebûu			Pejdâr

		Harir			Buşter
		Hâzî			Bulak
		Davudiye			Çakır
	Dohuk				Çabuk Kale
	Zaho				Çemçemâl
	Zibâr				Harimabâd
		Erkuş			Devlî
		Seyhan			Remk
	Sincâr				Zenkene
		Sîne			Sezâ
		Şerifan			Sürücek
		Şemkan			Senkâv
		Seyhan			Sivritaş
		Şîk			Şemirân
		Şilaza		Şehr-i bâzar	
	Akra				Şiynik
		Kaidî			Azizi
		Kerkeri			Asker
		Kelalûn			Aluca
		Maklûb			Karacölen
		Mendân			Karataş
		Nehîlî		Gülenber	
		Herkiyân			Mâmeş
					Mâvet
					Mihal

Bu yer adlarında görüldüğü gibi, şehir, kasaba ve nahiyelerin birçoğu Türkçe adlardır. Buraların çoğu Türkler ile meskûn olduğu için Türkçe adlar almışlardır.

Musul Vilayeti'ne Bağlı Sancak, Kaza ve Nahiyelerin Tarihi Coğrafyaları

1. Musul Sancağı: Musul Vilayeti'nin merkez sancağı olup, Dicle'nin iki tarafında, doğuda Zibâr, kuzeyde Akra ve Dohuk, batıda Sincar kazaları ile güneyde Çöl ve güney doğuda Şehr-i Zûr (Kerkük) Sancağı ile çevrilidir. Üç nahiyeye ve 506 köyden oluşur (Sami 1898: C. VI 4481). Musul Sancağı, Musul Vilayeti'nin mamur, en meskûn yeridir. Asurlular'dan kalma pek çok eski eser mevcuttur (Sami 1898: C. VI 4485).

1912 yılı Musul Salnamesi'ne göre; 91. 000 km karelik bir sahayı kaplayan Musul vilayetinin sınırları, kuzeybatıda Diyarbakır vilayeti, kuzeyde Van vilayeti, doğuda İran, güneyde Bağdat vilayeti ve batıda Zor mutasarrıflığı ile çevrilidir. Vilayet, Musul, Kerkük (Şehrizor) ve Süleymaniye sancaklarından müteşekkildir. Ayrıca, 17 kaza, 43 nahiyeye ve 4392 köyü vardır (Gündüz 2006: C. I 320).

1330/1912 yılında hazırlanan Musul Vilayet Salnamesi'nde; Musul Sancağı: Musul, Akra, Dohuk, İmadiye, Zaho ve Sincâr kazalarından oluşmaktadır. Kerkük Sancağı ise; Ravendüz, Kuşnuk, Köşk, Raniye, Salahiye, Erbil kazalarından oluşmaktadır (Türkmen 2003: 4).

Musul (Merkez) Kazası: Vilayet ve sancağın merkez kazası olup, Dicle nehrinin her iki tarafında da arazisi bulunmaktadır. Doğuda Zibar, kuzeyde Akra ve Dohuk, batıda Sincar kazalarıyla güneyde ise çöl ve Kerkük sancağıyla huduttur. Musul kazası, dört nahiyeye ve 602 köyden ibarettir. Nefs-i Musul'da 1890-1894 tarihlerinde 7714 olan hâne sayısı, 1907'de 9106'ya 1912 tarihinde 9126 hâneye yükselmiştir (Gündüz 2006: C. I 320).

Zaho Kazası: Musul Vilayeti ve sancağında ve Musul'un 100 km. kadar kuzey batısında, Dicle'ye kavuşan bir nehrin üzerinde kaza merkezi bir kasabadır (Sami 1896: C. IV 2404). Küçük Habur suyu dâhilinde bir ada üzerinde bulunan Zaho yakınında pek eski ve meşhur bir kale harabesi vardır. Zaho kazası vilayetin kuzey batısında, Silvan nahiyesi ile 96 köyü sahiptir. Cûdi Dağı bu kazada bulunmaktadır (Ali Cevad 1895: C. II 420).

Zaho'nun kuzeyinde Van ve Bitlis, batısında Diyarbakır vilayetleri, güneyinde Dohuk, güneydoğusunda ise İmadiye kazaları bulunmaktaydı. Zaho kazasına bağlı 181 köy iki nahiyeye vardı. Kaza sınırları dâhilinde kömür ve petrol çıkarılmaktadır. Petrol "Emlâk-i Hümayun" adına işletilmekteydi (Gündüz 2006: C. I 322).

Dohuk Kazası: Musul'un kuzeyindedir. Akra, İmadiye ve Zaho kazaları ile çevrilidir. Kaza ahalisini Doski, Artuş, Şerifan, Şemkan ve Benâni aşiretleri oluşturmaktadır. Dohuk kazasının hane sayısı 1892'de

6618, 1894 yılında 3929 olarak kaydedilmiştir. Değişkenliğin sebebi aşiretlerin göçebe olmasından kaynaklanmaktadır (Gündüz 2006: C. I 321). Musul Vilayeti'nde ve kuzeydoğu yönünde bir kaza merkezi olup, etrafında Asurlular'dan kalma birçok eski eser bulunmaktadır. Dohuk kazası, Meruzi nahiyesi ile beraber 211 köyden oluşmaktadır (Sami 1894: C. III 2201; Ali Cevad 1895: C. II 398).

Akra Kazası: Musul Vilayeti'nin merkez sancağına bağlı bir kazadır. 18 köy ile bir nahiyeden oluşmaktadır. Akra şehri Şendar Dağı'nın tepesinde bulunmaktadır (Ali Cevad 1895: C. II 549). Musul kazasının kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Etrafı dağlarla çevrilidir. Musul, İmâdiye, Revandüz, ve Dohuk kazaları ile hudutludur. Kaza ahalisini Herki aşireti oluşturmaktadır. Akra kazası Surcî ve Zibar nahiyelerinden ibarettir. Zibar nâhiyesi 72 köy, Surcî nâhiyesi 45 köyden meydana gelmektedir (Gündüz 2006: C. I 320-1).

Surcî: Musul Vilayeti ve Akra kazasında bir nahiyedir (Ali Cevad 1895: C. II 452).

Zibar Kazası: Musul vilayet ve sancağında ve sancağın doğu sınırında, Musul'un kuzeydoğusunda bir kaza olup, güneyde Şehr-i Zûr Sancağı, kuzeyde Van Vilayeti'nin Hakkâri Sancağı ve doğuda İran toprakları ile çevrilidir. İki nahiyeye ve 185 köyden oluşur, arazisi ise dağlıktır (Sami 1894: C. IV 2436). Kaza'nın Şirvan ve Mezuri Bâlâ adlı iki nâhiyesi vardır. Toplam köy sayısı 1892'de 250 civarında iken, 1894'de 180 köyü bulunmaktadır. Zibar kazasının 1907 yılından itibaren Akra kazasına bağlı bir nahiyeye konumuna düştüğünü görmekteyiz (Gündüz 2006: C. I 323).

Sincar Kazası: Cezire topraklarında Musul ve Nusaybin yakınlarında meşhur bir şehirdir (Kazvini 1969: 393). Musul'a yaya üç günlük uzaklıkta Cezire taraflarında yüksek bir dağın eteğinde bulunmaktadır (Hamavi 1968: C. III 262). Sincar; Musul vilayet ve sancağında ve Musul dağının güney doğu eteğinde bulunan kaza merkezi, çok eski bir kasabadır. Eski adı "Singara" dır. Romalılar ile İranlılar miladın ilk yüzyıllarında Singara yakınlarında birkaç defa muharebe etmişlerdir. Sincar Telafer nahiyesi ile beraber 72 köyden oluşur. Sincar Dağı'ndan başka dağı olmayıp, arazisi umumiyetle ovardır (Sami 1894: C. IV 2653).

Sincar kaza merkezi 1890-1907 yılları arasında Beled Kasabası, 1912'de ise Telafer Kasabası olmuştur. Kaza 1910 yılında bir nahiyeye 65 köyden oluşmaktadır. 1912 yılında kaza merkezi olan Telafer'in 1500 civarında hanesi vardır (Gündüz 2006: C. I 322-3).

Sincar; Mezopotamya'da bir ova ile bir dağda, Musul'a bağlı, Diyarbakır, Zûr Sancağı ve Dicle nehri arasında bir kazadır (Ali Cevad

1895: C. II 451). Bazan el-Cezire'ye dahi tamamen Sincar denilmiştir. Nuh'un evlatları Babil Kalesi yapılıncaya kadar, bu sahrada yaşadılar ve çoğaldılar, sonra da etrafa yayıldılar. Fırat ile Dicle nehirleri arasında bulunan büyük ve münbit bir ovanın kuzeyine Sincar denir ki, Tevrat'ta dahi adının Singar olarak geçtiği söylenmektedir (Ahmed Rifat 1895: C. IV 69).

2. Süleymaniye Sancağı: Musul Vilayeti'nde, Süleymaniye Sancağı'nın merkez idaresi olan kasabanın adıdır. Süleymaniye XVIII. yüzyılda inşâ olunmuş bir üretim ve ticaret merkezidir (Safvet 1913: 181). Ova'ya doğru kurulmuş olup, İran ile Osmanlı arasında dört nâhiye, 104 köyü vardır. Sancak olarak; Gülanber, Bâziyan, Şehr-ibâzar, Süleymaniye, Merke adlı beş kaza; 11 nahiye ve 353 köye sahiptir (Ali Cevad 1895: C. II 448).

Süleymaniye (Merkez) Kazası: Sancağın merkez kazası olup, 1890-1907 yılları arasında; Karadağ, Serçınar-ı Şark ve Serçınar-ı Garb adlı 3 nâhiyesi vardı. Karadağ nahiyesi Süleymaniye'nin güneyindedir. Süleymaniye şehir merkezinin 1890-1892 tarihli salnamelerde hâne sayısı yaklaşık 3000'dir. Diğer salnamelerde 2892 olarak verilmiştir (Gündüz 2006: C. I 326).

Gülanber Kazası: Musul Vilayeti'nin Süleymaniye Sancağı'nda, vilayet ve sancağın güney doğusunda büyük bir kaza olup, batısında Süleymaniye ve Şehr-i bâzar, diğer üç yönü ile İran hududu ile çevrilidir. Gülanber Kasabası İran sınırı yakınındadır (Sami 1894: C. V 3876).

Gülanber Kazası dâhilinde Şehr-i Zûr (Siyazurus) harabeleri vardır. Gülanber Kalesi, vaktiyle stratejik öneme sahip iken, Yavuz Sultan Selim (1512-1520) zamanında yapılmıştır (Ali Cevad 1895: C. III 675). Câf aşireti bu kazada ikamet etmektedir. Gülanber kazası Kızılca ve Surûcek nahiyeleri ile 309 köyden ibarettir (Gündüz 2006: C. I 327).

Baziyan Kazası: Musul Vilayeti'nin Süleymaniye Sancağı'nda kaza merkezidir. Bir nahiye ve 157 köy ile birlikte yedi aşireti vardır. Süleymaniye'nin kuzeybatısında Köy Sancak'a giden yolun üstünde Karadağ ile Baziyan Dağı arasında önemli bir boğazda bulunmaktadır (Ali Cevad 1895: C. I 147). Kaza'nın merkez idaresi Kerkük ile Süleymaniye arasında yer alan Çemçemal köyüdür. Çemçemal'in hâne sayısı 1894'de 60-70 iken 1907-1912'de 100-150 olarak verilmiştir (Gündüz 2006: C. I 326).

Merke Kazası: Süleymaniye sancağının kuzeyinde kısmen dağlık bir bölgede bulunmaktadır. 1890-1896 yılları arasında Merke (Merge), 1896-1912 arasında ise, Ma'muratü'l Hamid adıyla anılmıştır. Merke

köyü 500 hanedir. Merke kazası Pişder ve Surtaş nahiyelerinden ibarettir. Merke nahiyesine 45, Pişder'e 63 köy bağlıdır (Gündüz 2006: C. I 327).

Şehr-ibâzar Kazası: Süleymaniye'nin kuzeydoğusundadır. Merkez idaresi Setik köyüdür. 1912'de 70 hanedir. Kaza'nın en büyük köyü Şivegil kasabasıdır. Bu kaza toplam 89 köye sahiptir (Gündüz 2006: C. I 327).

3. Kerkük Sancağı: Musul Vilayeti'ne bağlı Şehr-i Zûr Sancağı'nın merkez idaresi ve kazanın merkezi olup, eski ismi "Kerkura"dır (Ali Cevad 1895: C. III 656). Irak'ın kuzeyinde bulunan şehirlerinden olup, 35–25 dakika kuzey paraleli ile 44–25 dakika doğu meridyenleri arasındadır (İA 1977: C. VI 589). Bugünkü Kerkük şehri, eski Şehr-i Zûr değildir. Eskiden Şehr-i Zûr denen yerin harebeleri şimdi Süleymaniye kasabasının güneyinde bulunmaktadır. Kerkük bir tepe üzerine kurulmuştur (Ali Cevad 1895: C. III 657).

Kerkük, eski Şehr-i Zûr'un kuzeybatısından 115 km uzaklıkta, Ravendüz, Salahiye, Erbil, Ranya, Köy Sancak adlı kazalardan meydana gelir (Rifat 1895: C. VI 79). 1862 yılında Kerkük bir ara sancak olarak Bağdat'a bağlanmış ise de, 1878 yılında Musul Vilayeti yeniden oluşturulduğu sırada, Kerkük'te "Şehr-i Zûr" sancağı olarak Musul Vilayeti'ne bağlanmıştır.

Zağros dağlarının eteklerinde deniz seviyesinden 310 metre yükseklikte olup, Türk toplumunun önemli kültür merkezlerinden biridir. Kerkük, Musul'a 140 km. Bağdat'a ise 248 km. uzaklıktadır. M. Ö. 800'lerde Asur hükümdarı Sarnabal tarafından kurulmuştur. "Sarnabal'ın şehri" anlamında Kerh suluh denilirdi. XIV. Yüzyılın sonlarına doğru burayı fetheden Timur döneminde şehir Kerkük şeklinde ilk defa Şerefeddin Ali Yezdî'nin tarihinde zikredilir.

Kerkük, XIII. yüzyılda Moğol istilâsından sonra, sırayla İlhanlı, Celâyirli, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî yönetimine geçmiştir. Sultan Selim'in Çaldıran zaferini müteakip, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethi için görevlendirilen Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından, Mayıs 1516'da Mardin yakınlarında Kızıltepe mevkiinde yapılan Koçhisar savaşı sonradan Safevîler kesin bir yenilgiye uğratılarak, Mardin, Musul, Hasankeyf, Rakka gibi yerler ile beraber Kerkük'te Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (İA 2002: C. XXXV 290-291).

Bölge üzerindeki Osmanlı-Safevî mücadelesi sırasında sık sık el değiştiren Kerkük, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 tarihinde düzenlediği İrakeyn Seferi'nin ardından tam olarak Osmanlı yönetimine girmiş ve doğudan gelecek saldırılara karşı önemli bir savunma merkezi olmuştur. Kanuni 941/1535 yılı 21 Nisan'da Kerkük'e gelmiş ve burada 24 gün

kalmıştır. Kerkük bundan sonra Musul ile Bağdat arasındaki ticaret yolunun çok önemli bir uğrak yeri haline gelmişti (İA 2002: C. XXXV 291).

Kerkük şehrinin 1850'lerdeki nüfusu yirmi bin civarında iken, 1881-1883 genel nüfus sayımına göre; 22008 Müslüman, iki Rum, 243 Katolik ve 441 Yahudi olmak üzere toplam 22694 kişi yaşamaktaydı. Şemseddin Sami 1890'larda Kerkük nüfusunu otuz bin (30000) kişi olarak verir. 1308 (1890) tarihli Musul Vilayeti Salnamesi'ne göre ise Kerkük'te; 4630 hane, on iki han, 1183 dükkân ve mağaza, sekiz hamam, otuz altı cami ve mescit, beş medrese, on iki mektep, üç fırın, on tekke ve zaviye, beş kilise ve manastır, iki kışla ve on karakol bulunmaktadır (İA. , 2002: C. XXXV 292).

Musul'un güneydoğusunda, nüfusunun çoğu Türk olan Kerkük, Musul Vilayeti'ni oluşturan üç sancaktan biridir. Batı ve kuzeyde Musul Sancağı ile doğuda İran ve Süleymaniye Sancağı ile güneyde Bağdat Vilayeti ile çevrilidir (Sami 1895: C. IV 2888). Kerkük Sancağı (toplam); 6 kaza, 8 nahiye ve 1150 köyden meydana gelir (Sami 1895: C. IV 2889).

Kerkük (Merkez)Kazası: Kerkük Sancağı'nın merkez kazasıdır. Doğuda Süleymaniye Sancağı ile kuzeyde Erbil ve Köy Sancak, güneybatıda Bağdat, batıda ise Musul Sancağı'yla güneydoğuda da Salahiye ile çevrilidir (Sami 1895: C. V 3846).

Kerkük kazasının 1890-1892 yıllarında sadece Tuzhurmatu ve Köprü (Altun Köprü) adlı iki nahiyesi var iken, 1894-1912 yılları arasında nahiye sayısı beşe yükselmiş ve Tuzhurmatu Kerkük'ten ayrılmıştır. Altun Köprü nahiyesi Kerkük'ün batısında olup, 798 hânesi 27 köyü vardı (Gündüz 2006: C. I 324).

Salahiye Kazası: Şehr-i Zûr Sancağı'nın güney sınırında bir kaza olup, merkezi Kifri kasabasıdır. Kuzeybatı'dan Kerkük kazasıyla, kuzeydoğudan Süleymaniye ile ve güneyinde Bağdat Vilayeti ile sınırlıdır (Sami 1895: C. IV 2889). Kerkük sancağının güneydoğusunda sulu ve bahçeli bir ovadadır. Kazayı oluşturan Karatepe nahiyesinin 53, Tuzhurmatu nahiyesinin 12 köyü mevcuttur. Salahiye kasabasının köy sayısı 91'dir. Kaza'nın hane sayısı 1088 olarak verilmiştir (Gündüz 2006: C. I 324).

Ravendüz Kazası: Şehr-i Zûr (Kerkük) Sancağı'nda, Musul'un 135 km. kuzeydoğusunda, Büyük Zap suyuna dökülen bir çayın üzerinde kaza merkezi olup, 3 nahiye ile 283 köyden oluşmaktadır (Sami 1895: C. III 2306). 1894 yılında Bâlik, Deyre ve Bradost adlı üç nahiyesi ve 282 köyü vardı. 1907-1912 yılları arasında Şirvan ve Mezurî Bâlâ adlı iki nahiye daha oluşturulmuştur. Ravendüz'ün 1894-1907 yıllarında hane sayısı 800 civarında iken, 1912'de 831 haneye çıkmıştır (Gündüz 2006: C. I 325).

Köy Sancak: Kerkük Sancağı'nda, Musul Vilayeti'nde bir kaza olup, Erbil ovasının doğusunda bir nahiyeye ile 252 köyden oluşmuş bir kalenin eteğindedir (Ali Cevad 1895: C:III 702). Kazayı Şeklâve ve Bâlisân nahiyeleri oluşturur. Toplam köyü 252 olup, kazada 1420 hane mevcuttur (Gündüz 2006: C. I 325).

Râniye Kazası: Musul Vilayeti'ne bağlı, Kerkük Sancağı'nda bir kaza olup, 45 köyü vardır (Ali Cevad, 1895, C. II 408). Kerkük sancağının kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kasabanın hane sayısı 80'dir (Gündüz 2006: C. I 325). 1912 yılında 200 kadar köyü bulunuyordu.

Erbil Kazası: Musul şehrinin güneydoğusunda, Irak'ta bir kazadır. Arbela veya Erbil adı ile de anılırdı. M. Ö. 335 tarihinde Makedonyalı Büyük İskender, Acem Şahı Dârâ'yı burada mağlup ve perişan etmiştir (Rifat 1895: C. I 116-7; Öngör 1959: 246). Bu hadise de Erbil'in çok eski tarihî bir yer olduğunu göstermektedir. Erbil'de son derece önemli bir Türkmen şehridir. Erbil ile Kerkük arasında Altunköprü bulunmaktadır.

Güneydoğusunda Köy Sancak ve Râniye kazaları, batısında Büyük Zab nehri, kuzeydoğusunda Köprü nahiyesi ve kuzeyinde Ravendüz ile çevrilidir. Kasaba yedi mahalleden oluşur. Erbil kasabası suni bir tepe üzerine kurulmuştur (Gündüz 2006: C. I 324-5).

Sonuç ve Değerlendirme

Kerkük-Musul bölgesi, XIX. Yüzyıldan itibaren, coğrafi konumu ve yeraltı zenginlikleri ile yabancı güçlerin dikkatini çekmeye başlamıştır. İngiliz ve Fransızlar için mutlaka ele geçirilmesi gereken bir bölge haline gelmişti. Nitekim bu yolda faaliyete geçen İngiltere, Birinci Dünya savaşından sonra Osmanlı Devleti'nin savaşın mağlupları arasında sayılmasından yararlanarak, Kerkük ve Musul bölgeleri üzerinde hâkimiyet kurabilmek için her türlü yola başvurmuştur. Bölgede birtakım kişileri ve aşiretleri çeşitli vaatler ve menfaatler ile Türkler aleyhine kullanmayı başardılar. XX. Yüzyılın ilk çeyreğine Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ile büyük bir mesafe kat etmişlerdir.

Bu doğrultuda Türk olmayan Müslüman ve gayri Müslim unsurlar arasına ayrılık düşüncesi yerleştirmeye başlamışlardı. Türk olmayan unsurlara "milliyet", Müslüman olmayanlara da "din" propagandası yapılarak, bin yıldır Türk toprağı olan bu bölge, Osmanlı Devleti'nden koparılmaya çalışılmıştır. Türkmen çoğunluğu oluşturan halkının sağduyulu ve özverili gayretleri sonucu Türk kalmayı başarmışlardı. Ancak Lozan Konferansı'ndan sonra, Musul bölgesi 1926 yılında yapılan Ankara Antlaşması ile İngiliz mandası altında kurulan Irak Devleti'ne bırakılmıştır.

Günümüzde ise, kurtlar sofrasına atılan Musul ve Kerkük havalisi, zengin ve kolay elde edilebilen Petrol sebebiyle, bu topraklarda yaşayan

Türkmenler için bir çile ve felâket ortamı haline getirilmiştir. ABD ve İngiltere başta olmak üzere, birtakım iş birlikçi unsurlarında katkısıyla, Kerkük-Musul bölgesi başta olmak üzere, Irak ve diğer Türkmen diyarları yoğun bir işgal ve iç savaş yaşamaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDURRAHMAN ŞEREF, (1895), *Coğrafya-i Umûmî*, Karabet Matbaası, 3. bs, İstanbul.
- AHMED RİFAT (1881-1882), *Lügat-i Tarihiyye ve Coğrafıyye*, C. I-VII, Mahmutbey Matbaası, İstanbul.
- ALİ CEVAD (1895), *Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, C. I-IV, Mahmutbey Matbaası, İstanbul.
- GÜNDÜZ, Ahmet (2002), "Kerkük", *İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara. s. 290-292.
- GÜNDÜZ, Ahmet (2006), "Musul", *İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, s. 361-366.
- GÜNDÜZ, Ahmet, (2006), "Salnâmelere Göre Musul Vilayeti (1890-1912)", *İkinci Ortadoğu Semineri Dünden Bugüne Irak Bildiriler I*, Elazığ, s. 317-339.
- HAMAVÎ, Yakut b. Abdullah (1957-1968) *Mu'cemu'l-Buldân*, C. I-V, Beyrut Kitabevi, Beyrut.
- HİKMET, Mehmed (1894), *Coğrafya-i Umrânî*, Nişan Berberiyân Matbaası, İstanbul.
- HONIGMANN, E. , (1979), "Musul", *İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, MEB, İstanbul, s. 738-744.
- KAZVÎNÎ, Zekeriyya b. Muhammed (1969), *A'sâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Sadır Kitabevi, Beyrut.
- KRAMERS, J. H. (1977), "Kerkük", *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, M. E. B. , İstanbul, s. 589-591.
- ÖNGÖR, Sami (1959), *Coğrafya Sözlüğü*, Maarif Basımevi, İstanbul.
- SAFVET BEY (1913), *Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Osmânî*, Amire Matbaası, İstanbul.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ (1889-1898), *Kâmusu'l-Âlâm*, C. I-VI, Mihran Matbaası, İstanbul.
- TÜRKMEN, Zekeriya (2003), *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.